

1905. AASTA EESTI ROMAANIS*

CORNELIUS HASSELBLATT

1.

Eesti¹ ajaloos ei vaja pikemat põhjendamist 1905. aasta sündmuste tähendus. Eesti ajalookirjutuses omistatakse nendele sündmustele tihti otsustav roll hilisema iseseisvuse saavutamisel² ning ka teostes, mis käsitlevad üldisemalt Venemaa ajalugu, rõhutatakse, et 1905. aasta revolutsioon oli eriti tormiline just Venemaa Läänemere provintsid.³ Kirjandusloo vaatevinklist on sellepärast huvitav küsida, kuidas toonased ühiskondlikud vapustuselised mõjutasid eesti ilukirjandust. Kusjuures selle teema raames kerkib kaks küsimust. Esiteks, kuidas mõjutas 1905. aasta revolutsioon Eesti kirjanduselu, s.t mida see tõi otseselt kaasa kirjanikele, kuidas kirjanikud neile sündmustele reageerisid või kuidas nad revolutsiooni tagajärjel kannatasid? Ja teiseks, kuidas kajastus see teema hiljem ilukirjanduses, kuidas käsitlesid erinevad autorid 1905. aasta sündmusi?

Esimesele küsimusele pole siinkohal tarvidust vastata, sest seda on erialakirjanduses juba enam-vähem ammendavalt tehtud. Nõukogude ajalookirjutus ei olnud üksnes deterministlik, vaid ka kramplikult revolutsiooni(de)le fokuseeritud, mistõttu biograafilistes käsiraamatutes ja ulatuslikumates eesti kirjanduslugudes leidub ohtralt andmeid selle kohta, mida keegi aastatel 1905–1907 või 1917 tegi või tegemata jättis. Näiteks konkreetsete vangistamiste kohta on kõik detailid kokku kogunud Oskar Kruus.⁴

Teist küsimust pole aga senini veel ammendavalt käsitletud põhjustel, mis tulenevad osaliselt ka mainitud nõukogude revolutsiooniparanoiaast. Et 1905. aasta revolutsiooni mõisteti deterministlikus ajalookäsitluses 1917. aasta revolutsiooni eeltaktina, polnud mõeldavad ka seda teemat puudutavate kirjandusteoste erinevad tõlgendusvõimalused. Sellepärast pärinevad ainsad teadaolevad käsitlused nõukogudejärgsest ajast või läänest.⁵

* Siinse artikli varasem saksakeelne variant "1905 im estnischen Roman" on ilmunud raamatus: N. A n g e r m a n n, M. G a r l e f f, W. L e n z (koost), Ostseeprovinzen, Baltische Staaten und das Nationale. Festschrift für Gert von Pistohlkors zum 70. Geburtstag. Schriften der Baltischen Historischen Kommission 14. Münster: Lit Verlag, 2005, lk 321–342. Siinse eestikeelse versioonis on analüüsi aluseks olevat materjali laiendatud. Täna Piret Viirest ühe viite ja Tiina Kirssi kriitiliste märkuste eest.

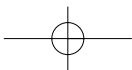
¹ Artiklis kasutatakse sõna *Eesti* tähenduses 'eestikeelne ala'.

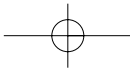
² Vt nt: Eesti ajalugu ärkamisajast kuni tänapäevani. Koost. S. Õispuu. Tallinn: Koolibri, 1992, lk 57 või I. T a l v e, Eesti kultuurilugu. Tartu: Ilmamaa, 2004, lk 532.

³ Vt nt: G. S t ö k l, Russische Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. 6., erweiterte Auflage. Kröners Taschenausgabe 244. Stuttgart, 1997, lk 597: "...erakordset meelekihedust tekitab talupoegade ja mõisnike vaheline konflikt Balti provintsid..."; või A. K a p p e l e r, Rußland als Vielvölkerreich. Beck'sche Reihe 1447. München: Beck, 2001, lk 269: "Läänemere kubermangud, eriti Liivimaa, kuulusid kogu revolutsioonistaasta jooksul kõige suuremastreigiintensiivsusega regioonidesse."

⁴ O. K r u u s, Kuidas riigivõim on eesti kirjamehi terroriseerinud. – Keel ja Kirjandus 1990, nr 8, lk 471–490. 1905. aasta kohta vt lk 472.

⁵ Tegelikult on neidki väga vähe. Ainus artikkel, mis käsitleb teemat kitsamas mõttes on: I. I l i s t e, 1905 im historisch-literarischen Kontext. Vergleichende Betrachtungen zu

Küsid, kuidas valgustab ilukirjandus 1905. aasta teemat,⁶ tõuseb huvi keskmesse see, millele on revolutsiooniliste sündmuste kirjeldamisel asetatud põhirõhk. Tahan esialgu – ning lihtsustades – eristada kolm mõeldavat tendentsi:

a) majanduslik-sotsiaalne aspekt, millega kaasneb sageli – kuigi mitte vältimatult – see, et 1905. aasta revolutsioonilisi sündmusi nähakse ainult kui 1917. aasta revolutsiooni eeltakti; nõnda tegid seda paratamatult hilisemad nõukogudeaegsed tõlgendused;

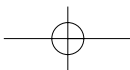
b) rahvuspoliitiline aspekt, s.t 1905. aasta revolutsioonis nähakse peamiselt aktsiooni valitseva saksa ülemkihi vastu, keda tõlgendatakse kui võõrast, ”teist”;

c) vabadus ja antitotalitaarne aspekt, s.t et peavastaseks on keskvoim ja Vene tsaar oma käsilastega, kelle hulka kuuluvad ka näiteks nuhid ja kasakad.

Toonast Eesti ühiskondlikku situatsiooni arvestades pole muidugi võimalik neid kolme aspekti alati üksteisest täielikult eristada. Siiski tahan nende abil ja toel esitada käsitletavatele teostele üheainsa küsimuse: mis oli autori meelest 1905. aasta revolutsiooni juures kõige tähtsam, mis oli esiplaanil? Konkreetsemalt: millise raskuspunkti autor valis, mida ta tahtis näidata, sugereerida või tõestada? Sest viis, kuidas mingit ajaloolist fakti tunnetatakse ning tõlgendatakse, on ka ise fakt. Metodoloogiliselt oleks tähtis silmas pidada, et järgnevas eritelus on mind köitnud just see metatasand, 1905. aasta sündmuste tõlgendusviis. Minu veendumuse kohaselt on iga kirjanik põhimõtteliselt vaba oma süžee loomes ja kirjanduslike vahendite valikul. Siit järeldub, et põhimõtteliselt pole tähtsust, milline on kirjandusteose ja tõeliste sündmuste seos. ”Tõde” nendest sündmustest – mis iganes see olla võiks – jääb järgnevas analüüsis vaatluse alt välja. Samuti on tähtsusetu, kas autorid olid revolutsioonisündmuste pealtnägijad, tuhnisid hiljem arhiivides või kasutasid mingeid teisi allikaid, sest tunnetuslik alus, millele kirjutades toetatakse, on niikuinii selektsiooni tulemus. Artikli vaatevinklist pole mingit erinevust sündmustes osaleja või hilisema arhiiviuurija vahel.

Edzard Schaper und Anton Hansen Tammsaare. – *Triangulum* 1998, nr 5, lk 129–147. Tartu Ülikoolis on sel teemal kaitstud bakalaureusetöö, vt M. Miilen, 1905. aasta revolutsiooniliste sündmuste kajastumine eesti ilukirjanduses. Tartu Ülikool, 2005. [Täna Tiit Rosenbergi käsikirja muretsemise eest.] Varem on 1905. aasta revolutsiooni teemat baltisaksa kirjanduses käsitlenud nt M. Garlff, *Die Gestaltung nationaler und sozialer Gegensätze bei Siegfried von Vegesack. – Die baltischen Provinzen Rußlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917*. Koost A. Ezergailis et al. *Quellen und Studien zur baltischen Geschichte* 4. Köln–Wien, 1982, lk 205–217. Samas kogumikus vt ka: H. Neuschäffer, *Der historische Roman ”Der Henker” von Edzard Schaper und der geschichtliche Hintergrund von 1905*, lk 245–256; läti kirjanduse kohta: A. B. Stahnke, *Aspazija’s Drama *The Silver Veil* and Her Role in the 1905 Revolution*, lk 219–243.

⁶ Sõna *ilukirjandus* ei välista ka memuaare või mälestusi, sest ka selles žanris ei pääse ükski autor kohustusest anda ise sündmustele oma subjektiivne tõlgendus. Seetõttu pole mingit põhimõttelist vahet ilukirjanduse ja memuaarkirjanduse vahel. Siiski on memuaarid siinsest käsitlusest välja jäetud. Olgu mainitud, et ka terve rida kirjanikke on avaldanud mälestusi, milles 1905. aasta omandab olulise rolli, nt: F. Tuglas, *Toompea vanglas: mälestisi 1905 ja 1906 aastast*. Tartu: Noor-Eesti, 1930; K. Ast Rumor, *Aegade sadestus II*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1965; M. Lepp, 1905. aasta romantika: mälestused I. Tartu: Noor-Eesti, 1922; M. Lepp, 1905. aasta järellained: mälestused II. Tallinn: Varrak, 1923; M. Lepp, *Mälestused III: 1905. aasta lõppvaatus*. Tartu: Noor-Eesti, 1927.

2.

Proosateoseid, mis ühel või teisel viisil tegelevad 1905. aasta temaatikaga, on liiga palju, et neid kõiki siinkohal vaadelda. Ivo Iliste väidet, et peale A. H. Tammsaare "Tõe ja õiguse" kolmanda osa ja Edzard Schaperi "Timuka" ("Der Henker", 1939, e.k 2001) pole eriti palju mainimisväärses olemas, tuleb korrigeerida. Tema artikli kirjutamise ajal oli suurem osa 1905. aasta revolutsiooni puudutavaid tekste juba ammu ilmunud.⁸

Keskendun siin ainult romaanidele, ja seejuures nendele teostele, kus 1905. aasta revolutsioon on enam-vähem "pearollis". Teoseid, milles revolutsioon kajastub üksnes kaudselt, pole analüüsitud.⁹ Järgnevas nimekirjas esitatakse käsitletavat tekstid nende ilmumisejärjekorras:

Anton Hansen Tammsaare "Tõde ja õigus" III (1931)

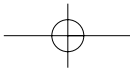
Anton Hansen Tammsaare "Tõde ja õigus" IIIa (1936, ilmunud 1968)¹⁰

⁷ I. I l i s t e, 1905 im historisch-literarischen Kontext, lk 145 ["...und es gibt tatsächlich nicht besonders viel Nennenswertes außer diesen beiden"]. Peale nende mainib ta veel üht Aino Kallase novelli (nimetamata küll selle pealkirja, kuid ilmselt peab ta silmas "Bernhard Riivest" (1913), mis aga algupäraselt soome keeles ilmununa siinsest käsitlusest välja langeb) ja kolme Eduard Vilde novelli.

⁸ Olgu siin katsetamisi – püüdemata täielikkuse poole – lisatud nimekiri eesti lühiproosast, kus 1905. aasta revolutsioon mängib küllaltki tähtsat rolli (sulgudes ilmumisaasta): Anton Hansen Tammsaare "Päästmisel" (1905), "Raha-auk" (1907); Eduard Vilde "Seadusemees", "Griša kummaline unelm" (mõlemad saksa keeles kirjutatud ja 1906 Berliinis ilmunud, eesti keeles 1910), "Minu pommid" (1906), "Mässajate nimekiri" (1906; hiljem pealkirjaga "Nimekiri"), "Liha" (1906), "Tooma tohter" (1908), "Viaburi" (1909); Friedebert Tuglase "Hingemaa" (1906), "Jumala saar" (1907); Karl Asti "Fata Morgana" (1911), "Võõrsil" (1911), "Fiasco" (1911); Kustas (Gustav) Kotsari "Hinge-armastus" (1911), "Nende viimane armastus" (1913); Albert Kivika "Üle soo" (1926); Jakob Mändmetsa "Kolm laipa lumisel väljal" (1927); Peeter Meiseli (*i.e.* Peeter Kõvamees) "Eit" (1927); Karl Treini "Verine turg" (1932–1935) [Siin on tegemist ilmselt lõpetamata jäänud romaani katkenditega. Vt lähemalt E. E r t i s, Karl Treini elu ja looming. – Keel ja Kirjandus 1971, nr 2, lk 65–72.]; Tõnis Braksi "Punaoja poisid" (1947). Nendele lisaks veel mõned näidendid: August Kitzbergi "Tuulte pöörises" (1906); Jaan Metua "Valge laev" (1931); Tõnis Braksi "Punased pilved" (1937).

⁹ Nende hulka kuuluvad näiteks järgmised romaanid: Alide Erteli "Lilla lehekesed" (1919); Leida Kibuvitsa "Soomustüdruk" (1932/1957) [See romaan ei saanud 1932. aasta romaanivõistluses küll auhinda, kuid trükiti siiski selle võistluse parima romaanina, olgu- gi et tublisti lühendatult, et mahuks vastavasse sarja. 1957. aastal otsustas autor teha uue versiooni, milles esimesest trükist välja jäetud osad taastati. Need osad käsitlevad 1905. aasta sündmusi.]; Juhan Madariku (*i.e.* Johannes Lauristin) "Vabariik" (1941); Pedro Krusteni "Laul kõrgel kaldal" (1962); Jaan Krossi "Professor Martensi ärasõit" (1983), kus esineb 1905. aasta revolutsiooni episood; Aadu Hindi "Oma saar" (1977/1985), milles käsitletakse pärast 1905. aasta revolutsiooni väljarännanud eestlaste saatust. Arne Rubeni romaan "Volta annab kaeblikku vile" on piirijuhtum, vt allpool punkt 2.8.

¹⁰ A. H. Tammsaare on teatavasti tõlkimist arvestades oma suurteose kolmandat osa lühendanud. Vt H. Siimisker, A. H. Tammsaare "Tõe ja õiguse" III osa uuest redaktsioonist. – Keel ja Kirjandus 1969, nr 1, lk 1–16; H. P u h v e l, Järelsõna. – A. H. T a m m s a a r e, Tõde ja õigus III. Kogutud teosed. 8. kd. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk 227–252. Et aga Tammsaare ise ei andnud – siiaamaani teadmata põhjustel – seda uut redaktsiooni kirjastajale, on puhtformaalses mõttes pikem algvariant viimane autori eluajal tema enda käe all publitseeritud variant. Sel seisukohal on ka Elem Treier, vt E. T r e i e r, A. H. Tammsaare sotsialismi ja revolutsiooni oponentina. – Keel ja Kirjandus 1999, nr 2, lk 97–108, eriti lk 97, kuigi Helene Siimisker on ülalmainitud kirjutises veenvalt näidanud, et kirjaniku pärandis leiduv variant kajastab tema viimast soovi. See variant trükiti

Jaan Kärner "Tõusev rahvas" I + II (1936–1937)
 Bernard Kangro "Kuma taevarannal" (1950)
 Aadu Hint "Tuuline rand" I (1951)
 Aadu Hint "Tuuline rand" Ia (1952)¹¹
 Erni Krusten "Noorte südamed" I + II (1954–1956)
 Arne Ruben "Volta annab kaeblikku vilet" (2001)

2.1. Kõige kuulsam ning ajaliseltki esimene eesti romaan, mis tegeleb 1905. aasta sündmustega, on kahtlemata A. H. Tammsaare "Tõe ja õiguse" III osa. Selles romaanis paistab põhirohk olevat individuaalsel ja ühiskondlikul vabadusel, millele allutatakse peaaegu kõik teised motiivid. Sõna *vabadus* pruugitakse väga ohtralt: näiteks XIX peatüki keskel või XXI peatüki algul esineb see sõna seoses oktoobrimanifestiga ainuüksi kahel leheküljel ligi kaksikümmend korda.¹² Rahvuslikkuse teema on romaanis teisejärguline või tuuakse ohvriks kõrgematele eesmärkidele. Näiteks episood, kus kirjeldatakse pärast öiseid revolutsioonisündmusi ärkavat hommikust linna: "Aga peaaegu tundus praegu nõnda, nagu polekski linnas enam võõraid inimesi, vaid kõik on aina, kui mitte just sõbrad, siis lähedased tuttavad, sest kõik ajasid omavahel juttu, kõik arutasid ühte ja sama: eestlane pursis vene keelt, sakslane murdis eesti keelt, et küsida või seletada. Äkki olid nagu kõigil ühised huvid, rahvuse ja seltskondlikkude kihtide peale vaatamata, nii et üksainus öö pimedat vabadust oli teinud nagu hiiglatöö, millega polnud hakka saanud sajadid."¹³ Kitsaste rahvuslike piiride ületamist illustreerib teatud mõttes ka episood vene soldatiga, kelle saatuse on Indrekule lähedasem ja tähtsam kui revolutsioon tervikuna. Vastuolud rahvuste vahel jäävad kõrvale isegi mõisate rüüstamise stseenis, kus Indrek võrdleb ning võrdsustab vana, pooleldi halvatud mõisnikku oma isaga.¹⁴

Siiski nähakse ka sakslastes (ja sakstes) mõnikord vaenlast ning kõige kurja põhjustajat. Loomulikult tajutakse selle seisuse üldist seotust ametivõimudega ning on selge, et "kui asi tõesti kord peaks lõomaks minema, siis ainult mõisnikkudega".¹⁵ Ning saks(las)te kokkumäng keisriga on pärast öi-

esmakordselt 1968. aastal ning võeti seejärel kõikide hilisemate trükkide aluseks. 1954. aastal, kui Tammsaare pärand oli alles tema lese käes, trükiti "Tõe ja õiguse" kolmas osa veel lühendamata kujul. Siinse artikli vaatevinklist on kahe versiooni erinevused küllaltki olulised, nii et neid käsitletakse kui kaht erinevat romaani.

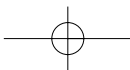
¹¹ Ka see romaan on ilmunud kahes erinevas versioonis, vt lähemalt: C. H a s s e l b l a t t, Stalini pikk vari üle tuulise ranna. Aadu Hindi "Tuulise ranna" kohandamine/kohandamine meie päevadeni. – Kohanevad tekstid. Koost ja toim V. Sarapik, M. Kalda. Tartu, 2005, lk 271–284, vt lähemalt ka punkte 2.5. ja 2.6.

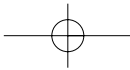
¹² A. H. T a m m s a a r e, Tõde ja õigus III. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954, lk 166–167, 180–181.

¹³ A. H. T a m m s a a r e, Tõde ja õigus III, 1954, lk 97. Samas romaanis osutatakse härra Böströi rahvuslikule hübriidsusele: "Nimi nagu venelasel, ise eestlane, tuletab aga meelde sakslast..." (lk 121) ja hiljem: "...raha, mis ma annan, on vana Böströi oma, kes oli täisverd eestlane, kandis vene nime ja oli muidu peaaegu sakslane, ainult et ei armastanud sandarme ega kasakaid" (lk 213).

¹⁴ A. H. T a m m s a a r e, Tõde ja õigus III, 1954, lk 298. Äärmuseni viiakse see vastasseis järgnevas episoodis, kus revolutsionäärid sunnivad vana härra end teenima, kuid haigete jalgade tõttu on tema liigutused väga vaevalised: "Kui imelikult on siinilmas kõik loodud: parun või krahv, lisaks veel kindral, aga allub Vargamäe vanade hobuste seadusele" (lk 299).

¹⁵ A. H. T a m m s a a r e, Tõde ja õigus III, 1954, lk 89. Linnast maale siirdudes muutub asi veel konkreetsemaks: "Kõik olid veendunud, et ei kunagi varem ega ka praegu

seid sündmuse ilmselge: "Nüüd on nende arvates muidugi supp paras soe, et Peterburis keisrile ette kanda. Lõmpsi, keisriku, kui tahad, ütlevad nad, see sööm on eestlase solgitud. Ning keisril pole muud, kui vinnab aga kasakaid, niipalju kui saksad iganes soovivad, et aga orjaaeg kestaks edasi."¹⁶

Üldiselt aga on Tammsaare teoses esiplaanil totalitarismivastane ning vabadust rõhutav aspekt. See ilmneb ka peategelase kaalutlevas käitumises. Indrek jääb kõhklema, kas ta peaks mässulistega lõplikult liituma, "sest ika leidus veel mõni raamat – mõni endisest suurem raamat, mille ta tahtis enne läbi lugeda, kui võtta omaks see ainuõige, hüljates kõike muud".¹⁷ Tõrkusus seda "ainuõiget" aktsepteerida tähendab justnimelt vabaduse rõhutamist, täielik vabadus on Tammsaare meelest vist ka vabadus ideoloogiast. Sellist hoiakut toonitab muide ka autori viide sotsialismi ja kristluse kattuvustele.¹⁸

2.2. Uus versioon¹⁹ on tunduvalt lühem kui algvariant: Tammsaare on algvariandiga võrreldes kärpinud üle kahe viiendiku esialgsest mahust (44%, kui arvesse võtta, et algversioonis oli umbes 127 000 sõna ja uues versioonis ainult 71 000 sõna²⁰). Lühendamise põhjuseks on pakutud erinevaid asjaolusid,²¹ kuid kindlaks ajendiks oli tõlkijate või välismaa kirjastajate nõue.

Romaani kahe versiooni erinevused on nii mahulised kui ka sisulised, kuigi lühendatud variandis on säilinud sama põhitoon. Tammsaare on teksti tihendades ära jätnud mitmed mõtisklused ja filosoofilised kõrvalepõiked, piir on pandud sõna *vabadus* vohamisele.²² Lähemal vaatlemisel selgub, et teatud elemendid on süstemaatiliselt kustutatud. Kõikjal, kus on juttu võimusest, et võimud lasevad käiku relvad,²³ on tehtud ulatuslikke kärpeid. See-

pole niipalju tegemist Vene valitsusega kui oma mõisnikkudega: nemad pidid olema kogu maa ja rahva õnnetuse alus. Põlvest põlve oli see sel määral kõigile verre ja närvikavva läinud, et kuigi keegi oleks tahtnud praegusel ärevil silmapilgul vastupidist tõendada, siis poleks ta peale iseenda kahtlustamise midagi muud saavutanud. "Sakste poolt ära ostetud!" oleks talle vastu karjutud [...] Sakslased olid rahvale sõjaseaduse ja kõik muud hädad kaela tõmmanud..." (lk 279).

¹⁶ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus III, 1954, lk 98.

¹⁷ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus III, 1954, lk 42–43.

¹⁸ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus III, 1954, lk 208.

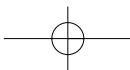
¹⁹ Neid on tegelikult kolm erinevat, üks lätikeelse, teine saksakeelse versiooni jaoks ning kolmas "Eesti keele tarvis", nagu Tammsaare pärandist selgub, vt H. Puhvel, Järelsõna (märkus 10), eriti lk 231: "...seepärast leidub kolmes ümbertöötles mõndagi ühist, kuid igas variandis on midagi erinevatki, parandused ja ümbertöötled ei kattu täielikult." Käesolevas artiklis on arvestatud ainult eestikeelse variandiga, nagu ta ilmus 1968. aastal ja mis oli ka "Kogutud teoste" alustekstiks.

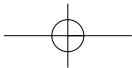
²⁰ Ka autori enda väitel umbes 40%, vt A. H. Tammsaare kirja saksa kirjastajale Holle & Co 31. III 1937. Tammsaare koduarhiiv. ATM 2021/Ar.1806.

²¹ Vt lähemalt: H. Siimisker, A. H. Tammsaare "Tõe ja õiguse" III osa uuest redaktsioonist, lk 12. Vt samuti: H. Siimisker, Mõned killud klassiku enda ja tema argipäeva iseloomustamiseks. – Keel ja Kirjandus 1963, nr 1, lk 13–23. H. Siimisker viitab sellele, et kolmanda osa kirjutamise käigus oli Tammsaare koormatud tõlketööga, mille all kannatanud romaani kirjutamine. Sellele võiks osutada ka samas artiklis äratoodud Tammsaare lese väide, et autor ise olevat "selle kõitega algusest peale kõige vähem rahu [olnud]: teos sündinud kiirustades, eriti ebasoodsates tingimustes" (H. Siimisker, A. H. Tammsaare "Tõe ja õiguse" III osa uuest redaktsioonist, lk 15).

²² Kahekümne korra asemel ligi kümme korda või veelgi vähem, vt A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus III, 1982, lk 102–103, 107–108.

²³ A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus III, 1954, lk 106, 112, 125, 135. Sellele viitas juba H. Siimisker, vt H. Siimisker, A. H. Tammsaare "Tõe ja õiguse" III osa uuest redaktsioonist, lk 6.

ga tuleb hilisem relvade kasutamine ootamatusena ja Vene valitsuse tegutsemisviis tundub jõhkram. Samuti on kõrvaldatud viited saks(las)tele või nende rollile revolutsiooni mahasurumises. Näiteks võis esimeses versioonis Uuel turul toimunud mahalaskmisepisoodi kohta lugeda järgmist: "Need on saksad, kes seda tegid, nemad!" öeldi. "Nemad käkisid, soldatid lasksid," selletati. "Nemad ise need laskjadki olid, soldatiriided seljas," sosistati. "Saksad ja nende sabarakud!" kinnitati. "Saksad ja õpetajad!" täiendati.²⁴ Teises versioonis aga on sellised otsesed osutused kõrvaldatud. Kui esimeses variandis oli Viljasoo tapatalgu ohvrite matuse päeval veel ironiliselt sakslast "kaasaleinajaks" soovinud,²⁵ siis uues redaktsioonis pole sellest jälgegi. Ning juba tsiteeritud sakslasi süüdistavast lõigust (vt märkust 15) on saanud: "...kõigil oli ju teada, kuhu ja milleks mindi. Saksad olid rahvale sõjaseaduse ja kõik muud hädad kaela tõmmanud..."²⁶ Enam ei räägita viha põlvest põlve edasikandumisest ning mõisnikkude "ainus" süü on see, et nad muretsesid rahvale sõjaseaduse.

Niisiis võib täheldada, et romaani uus versioon on pisut lihtsustatud: enam ei kaalutleta kõike nii väga põhjalikult, enam pole vaja kõiki aspekte läbi analüüsida. Selle lihtsustamise käigus on aga paratamatult ka mõned stseenid nii tugevasti lühendatud, et nende sisu ja iseloom on teisenenud. Suhteliselt raskelt loetavast filosoofilisest "Tõe ja õiguse" III osast on saanud *light*-variant, milles kõik toimub pisut kiiremini ja lihtsamalt. Kas see romaani ka paremaks teeb, nagu üldiselt väidetakse, pole sugugi kindel. On ju maitseküsimus, kas nüansside ärajätmises, diskussioonide lühendamises ja kontemplatiivsete elementide eemaldamises tuleks näha ainult positiivset arengut.

2.3. Vastupidiselt eesti kanoniseerituimale kirjanikule ja tema peateosele on Jaan Kärner praegu "unustatud autor". Siin vaadeldavat "romaani" arvestades on see isegi arusaadav, kuigi ei tohi unustada, et Kärner on rikkastanud eesti luulet oma looduslühirikaga, kirjutanud kümme romaani ning vahepeal isegi Loomingu peatoimetaja toolil istunud. Panin eelnevas lauses "romaani" jutumärkidesse, sest kui Jaan Kärneri kahekõitelist "Tõusvat rahvast"²⁷ lähemalt uurida, selgub, et see on ilukirjanduslike sugemetega lame reportaaz, mille autor on ristinud romaaniks. Enamik teoses esinevatest tegelastest ei ole fiktsionaalsed ja olid teksti ilmumise ajal veel elus, nagu parun Otto Budberg, Eduard von Dellingshausen, Konstantin Päts, Jaan Poska, Eduard von Stackelberg või Jaan Teemant. Autor kirjeldab üksikasjalikult 1904. aasta sügisest kuni järgmise aasta sügiseni Tallinnas ja Vigalas toimunud sündmusi. Ta käsitleb 1904. aasta Tallinna kohalikke valimisi ning üldisi arenguid pealinnas kuni 16. oktoobri veresaunani, talupoegade rahulolematust maal ning nende kokkupõrkeid mõisnikega ja ka Saksa-Eesti salajasi läbirääkimisi.²⁸

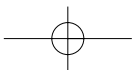
²⁴ A. H. Tammsaare, *Tõde ja õigus III*, 1954, lk 133.

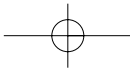
²⁵ A. H. Tammsaare, *Tõde ja õigus III*, 1954, lk 165.

²⁶ A. H. Tammsaare, *Tõde ja õigus III*, 1982, lk 163.

²⁷ J. Kärner, *Tõusev rahvas I. Romaan*. Tartu: Noor-Eesti, 1936; J. Kärner, *Tõusev rahvas II. Romaan*. Tartu: Noor-Eesti, 1937.

²⁸ Mainimata sealjuures küll Jaan Tõnissoni, kes neil kõnelustel samuti osales, vt lähemalt: G. v. Pistohlkors, *Stackelberg und Tõnisson: eine deutsch-estnische Gesprächssituation vor 70 Jahren*. – *Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1977*. Lüneburg,

Juba omaaegne kriitika rõhutas romaani dokumentaalsust je viitas teose nõrkustele.²⁹ Tõenäoliselt tahtis Kärner programmiselt pealkirjastatud tekstiga näidata, kuidas pikka aega orjastatud rahval õnnestub kätte võidelda oma riik. Aga välja kukkus mingi iseseisvuse apoteeos, mille juures ajaloolistel faktidel polnud enam erilist tähtsust. Lasta Teataja peatoimetajal Konstantin Pätsil unistada 1905. aastal Eesti riiklikust iseseisvusest³⁰ on selge anakronism, sest meie praeguste teadmiste kohaselt sündisid iseseisvuse ideed märksa hiljem.

Kärner vaatleb 1904.–1905. aasta sündmusi hilisema omariikluse vaatevinklist ning allutab kogu romaani sellele perspektiivile. Sellest tulenevalt kirjeldatakse ka sakslaste ja eestlaste suhteid ainult hilisemate arengute taustal ja mustvalges tehnikas. Sakslasi kujutatakse läbinisti pahadena: nende iseloomustamiseks kasutatakse pidevalt negatiivseid omadussõnu, nagu *ülbe, üleolev, uhke, kaval, kõrk, äge, õel, põlastav, jõhker, tige* ja isegi *saatanlik*, kusjuures autor ei kohku parunihärra kõnet iseloomustades tagasi adjektiviide kuhjamisest: ”See lause oli nagu noapiste elavasse lihasse, südame, jõhker, ettekavatsetud valutegemine, irvitav, kurjalt kahjurõõmus, õelalt naudisklev.”³¹

Eestlased seevastu on – eriti suheldes sakslastega – alati rahulikud, kained ning suveräänsed: ”Ja nagu pahaselt käega heites Mickwitz istus tagasi oma toolile, hakkas sirvima pabereid ja ajalehti, mis tal kaasas olid. Uuesti võttis sõna advokaat Poska, rääkis endiselt rahulikult, asjalikult, peaaegu kuivas toonis.”³² Mida edasi, seda selgemalt muutub tekst panegüürlikaks Konstantin Pätsile, kes on õilis Eesti huvide eest seisja ning juhib oma rahva paremasse tulevikku.³³

Kohati leidub teoses ka Vene võimu kritiseerivaid kirjeldusi, kuid need on teisejärgulised, sest Kärneri meelest on venelaste (kasakate, soldatide) negatiivse rolli provotseerija alati sakslane. Ta konstrueerib romaani lõpus isegi intriigi, kus sakslasest politseiülem koos rüütelkonna esindajaga mõtleb välja plaani, mille kohaselt revolutsionääride ridadesse imbunud reeturid tekitaksid rahutusi, et riigivõim võiks ülestõusu karmilt maha suruda. Selle versiooni järgi vastutaksid 16. oktoobri laskmise eest Uuel turul niisiis ainult sakslased ning sellest tulenevalt lõpetab Kärner oma raamatu järgneva sõjaka lausega: ”Nüüd oli kõigile otse masendava teravusega selgeks saanud, et nende kahe rahva, eestlaste ja sakslaste saatuse otsustab ainult võitlus.

1976, lk 65–75. Kärneri kaitseks võib tõdeda, et romaani kirjutamise ajal polnud Tõnissoni osavõtt neist kõnelustest veel teada, aga muidu jääb Tõnisson mainimata sellepärast, et ta oli Pätsi vastane. Temast tehakse juttu ainult möödaminnes näiteks II köites (lk 217), kus meenutatakse Tõnissoni isikuna, ”kellega ta [Päts – C. H.] juba oma ajakirjandusliku tegevuse algusest saadik oli sunnitud ägedat võitlust pidama...”.

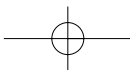
²⁹ Vt nt esimese köite kohta: V. A l t t o a – Eesti Kirjandus 1936, nr 9, lk 427–429 ja mõlema köite kohta: O. L i i v – Eesti Kirjandus 1937, nr 9, lk 462–463.

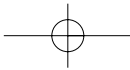
³⁰ J. K ä r n e r, Tõusev rahvas I, lk 319.

³¹ J. K ä r n e r, Tõusev rahvas II, lk 107. Sakslaste juures ei puudu ka dekadentlikud või mandumist rõhutavad märgid: nad armastavad viina ning käivad bordellis (lk 279). Keegi sakslane kargab püsti nagu ”äkkvihast haaratud loom” (lk 100) ning kirjeldab eestlasi järgnevalt: ”Niisuguseid võib ainult vihata, alistada ja orjastada, aga mitte armastada. Armastus on suur ning õilis tundmus, mis teab üks mats sellest?” (lk 101–102).

³² J. K ä r n e r, Tõusev rahvas I, lk 205.

³³ Vt J. K ä r n e r, Tõusev rahvas I, lk 12–15, 265–268 ja J. K ä r n e r, Tõusev rahvas II, lk 58–66, 136–143, eriti lk 202–212.

16. oktoober oli viimsed ühendavad niidid nende vahel otsustavalt puruks rebinud.³⁴ Nõnda on Kärneri romaani raskuspunkt selgelt valitseva saksa ülemkihi ning alles tärkava eesti kesk- või alamkihi vahelisel rahvuslikul vastasseisul.

2.4. Bernard Kangro romaanis "Kuma taevarannal"³⁵ ei ole revolutsioon teose keskne teema. Aga kuna romaanis kujutatud sündmused toimuvad enamasti 1905. aasta suvel ja sügisel, siis liigitub ka see tekst siin vaatluse all olevasse romaanide rühma. Tegemist on rahulikult voolava arenguromaaniga, kusjuures ei kirjeldata niivõrd peategelase Jakobi käekäiku, kui võrd kogu küla arenemist. Pärast õpingute lõpetamist linnas on Jakob pöördunud tagasi maale, oma kodukanti, kus ta vaikselt levitab revolutsioonilisi ideid. Keskse tegevusliini kõrval meenutatakse ikka ja jälle minevikku, nõnda et kogu romaan saab teatava nostalgilise hõngu. Üksikasjaliselt kujutatakse vabaduseaega 1905. aasta sügisel, rõhutades sealjuures rahva ja rahva vabaduse tähendust. Majanduslikud tegurid jäävad Kangro romaanis tagaplaanile. Rõhutades rahva enesemääramisõigust või -tahet, laseb Kangro – nagu Kärnergi – kellelgi anakronistlikult juba 1905. aastal Eesti Vabariigi katseliselt välja kuulutada.³⁶

Põhivastasteks on romaani alguses mõis ja mõisnik.³⁷ Tasapisi saavad vihaalusteks ka keiser ja keskvoim: "Ja viha, mis seni oli käärinud ainult parunite ja mõisa vastu, pöördus ka keisri ja valitsuse vastu...."³⁸ Kuid ennekoike kujutatakse negatiivselt ikkagi mõisnikku, keda kirjeldatakse kohati väga tumedates toonides. Näiteks karistamist kirjeldavas lõpustseenis: "See-ga oligi Orjaku uue elumaja saatus otsustatud. Rittmeister von Löwenstern polnud mees, kes oleks ühele talunaisele midagi tasumata jätnud. [...] Parun ise vaatas juures, kui soldatid maja mitmest kohast süütasid, ja ta jälgis seda nähtava häämeelega ja rahuloluga."³⁹ Hoolimata nendest stseenidest on Kangro romaanis esiplaanil vabadus ja omariiklus.

2.5. Aadu Hindi "Tuulise ranna" kaht versiooni tuleb juba sellepärast eraldi vaadata, et revolutsioonisündmuste osakaal neis on tublisti erinev.⁴⁰ Esi-meses trükis hõlmab revolutsiooni teema vaid väikse osa romaanist, sest tegevus algab mõni aasta varem ning jõuab detsembrisündmusteni alles lõpupeatükkides. Enne seda kirjeldatakse üksikasjalikult maaelu, kusjuures näidatakse ka konflikte kohaliku aadli või pastoriga, kuid need ei anna sünd-

³⁴ J. Kärner, Tõusev rahvas II, lk 371.

³⁵ B. Kangro, Kuma taevarannal. Vadstena: Orto, 1950.

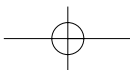
³⁶ B. Kangro, Kuma taevarannal, lk 263. Varem oli siin-seal vabariigi võimalikkusest juba juttu olnud, vt lk 184, 203, 204.

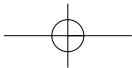
³⁷ B. Kangro, Kuma taevarannal. Näiteid: "Kui parun poleks meid välja ajanud, oleks see veskigi võib-olla säääl seisnud. [...] Marguses hakkas tõusma viha mõisa vastu" (lk 89); "Meil kõigil on üksainuke lähem vaenlane, see on pärishärra-seisus," kõneles Margus" (lk 136); "Milline põhjus oli teda toonud rahva õiguste eest võitlejate kilda? Kas ainult see, et mõis ta isa ja isaisa oli surma ajanud, või veel miski muu?" (lk 157).

³⁸ B. Kangro, Kuma taevarannal, lk 172 või ka: "Tsensorit pole ju enam olemaski. Keiser ise ütles, et sõna- ja muu vabadus." – "Keiser, ikka keiser! Niikaua kui vana valitsus alles on, ei muutu midagi, pange tähele, mehed..." (lk 200).

³⁹ B. Kangro, Kuma taevarannal, lk 350.

⁴⁰ Vt lähemalt: C. Hasselblatt, Stalini pikk vari üle tuulise ranna. Aadu Hindi "Tuulise ranna" kohandamine/kohandamine meie päevadeni.

mustikus tooni. Romaani keskmes on elanikkonna katsed parendada oma elu-järge. Seepärast otsustatakse ehitada talgute korras laev, millega saaks kau-pa vedada ja raha teenida. Laev on majandusliku sõltumatuse sümbol ja ro-maani tegelik peategelane, ta on ka muutuste võrdkuju, illustreerides rahva kindlat tahet ise oma saatust määrata.

Alles viimased neli peatükki, mis moodustavad romaanist umbes kol-mandiku, käsitlevad 1905. aasta sügise sündmusi. Sest Tallinnast põgene-nud kaluri poeg viib revolutsiooni linnast maale, selgitab talupoegadele ja ka-luritele nende kahetsusväärset olukorda ning oskab nende rahulolematust suunata. Järgneb vastuhakk mõisnikule kartulivõtu ajal, nuhi paljastamine ning lõpuks avalik mäss. Mõisnikul on seejuures "üsna korralik eesti keel"⁴¹, võrreldes näiteks Kärneri romaani sakslastega, kes oskavad eesti keelt väga halvasti⁴² – see on oluline detail. Edaspidi aetakse pastor kotti, parun võe-takse vangki ning minnakse mõisa süütama. Tänu varasemates peatükkides järk-järgult kasvavale pingele pole siin aga mitte millegagi üle pakutud või mi-dagi lihtsustatud. Isegi lõpulausetes väljenduv paatos muutub sellises ümb-eruses arusaadavaks ning talutavaks: "Tuledki kustused – peale ühe. See oli "Internatsionaali" kirglike sõnade tuli, mis leegitses edasi tuha all, et aastaid hiljem uuesti võimsalt lõkkele lüüa."⁴³ Kokkuvõttes on romaani ehe esimene trükk detailirohke, osalt poeetiline ning mitmel pool huumoriga võrtsitatud maaelu kirjeldus, mis loob rahuliku panoraami Saaremaa elust ning mur-rangust XX sajandi algul. Pearõhk on ühiskondlikul arengul.

2.6. Hindi "Tuulise ranna" teises, laiendatud trükis toimub aga raskus-punkti ümberpaigutamine. Sisuliselt on lisatud kümme peatükki selles mõt-tes sobimatud, et nende tegevus toimub Tallinnas, millel pole "tuulise ran-naga" midagi ühist. Parimal juhul on siin tegemist "tuulise linnaga". Seos esi-mese variandi peatükkidega on nõrk ning loodud mõne saarlase kaudu, kes tulevad raha teenimiseks kevadel või suvel Tallinna. Autor toob romaani uued tegelased ning arendab uusi tegevusliine, et – nagu kriitika tookord nõu-dis – selgemini rõhutada sotsialistliku revolutsiooni iseloomu ning eesti-vene sõprust⁴⁴ ning seda mitte ainult töösuhetes, vaid ka kultuurivaldkonnas: näi-teks tuleb kangelasel ühel ööl innukalt Tolstoid lugeda⁴⁵.

Nõnda kaotab romaan oma koherentsuse. Linnaepisoodide lisamise tõttu on teose põhirõhk veel selgemini sotsiaal-majanduslikel aspektidel. Kohati on ka sakslasi negatiivselt kirjeldatud,⁴⁶ kuid üldiselt väldib Hint siin lihtsus-tamist ning liigset plakatlikkust. Romaani põhiidee on säilinud ning väljen-dub, nagu esimeses trükiski, teose lõppu paigutatud arutluses: "Linna peale ei hakanud väherelvastatud ja nõrgalt organiseeritud Kaugatoma meeste hammas. Oleksid Lenini Tampere konverentsil sel ajal öeldud sõnad otse-

⁴¹ A. H i n t, Tuuline rand. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951, lk 248.

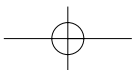
⁴² Vt J. K ä r n e r, Tõusev rahvas II. Lk 141: "See oli jõhker, alatu tapmisahvardus, mis seal viletsa kirjaga ning vigases eesti keeles oli paberile kritseldatud."

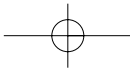
⁴³ A. H i n t, Tuuline rand, 1951, lk 305.

⁴⁴ Seda nõudis Paul Kuusberg Rahva Häältes ilmunud arvustuses (26. VI 1951). Vt P. L i l j a, Positiivisen sankarin tulo neuvostovirolaiseen romaaniin. Tausta ja toteutus. (The Advent of the Positive Hero into the Soviet Estonian Novel. Summary). Jyväskylä Studies in the Arts 13. Jyväskylä, 1980, lk 106.

⁴⁵ A. H i n t, Tuuline rand I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952, lk 242–249.

⁴⁶ A. H i n t, Tuuline rand I, 1952, lk 286–293.

kohe Kaugatoma rannameesteni ulatunud, oleks ka Kaugatoma meestel koos naabervaldade talupoegadega teine hakkamine olnud. Nüüd läksid aga nende rohkem aastasadade vihast kui revolutsioonilisest teadlikkusest kantud hoobid selle pihta, mis käeulatuses oli.⁴⁷ Hint proovib niisiis ka uues versioonis mustvalgest tõlgendusest hoiduda, toonitades nõnda majanduslike tegurite kõrval ka juhuslikkuse osa 1905. aasta sündmustes.

2.7. Erni Krusteni "Noorte südamed"⁴⁸ on samuti suur ajalooline panooramromaan, mille tegevus toimub enamasti ajavahemikus 1903–1904 ja lõpeb revolutsiooniaastaga. Tegevuskohaks on peamiselt maa; linnaruum (Rakvere) on kõrvalise tähtsusega. Nagu pealkiri lubab oletada, on raamatu põhiteemaks põlvkondade konflikt. Vanema põlvkonna hoiakud on möödudud või traditsiooni hoidvad. Noored on seevastu radikaalsemad ning unistavad paremast ajast, kus mõisniku omavoli ning keisri võim on kadunud või vähemalt taandunud. See universaalne probleemistik on läbi põimitud kohalike ajalooliste pingetega, mis lahvatavad 1905. aasta revolutsioonis.

Võrreldes Aadu Hindi probleemikäsitlusega, kerkib selles teoses selgemi- ni esile konfrontatsiooni, vastasseisu motiiv, kus maarahva vaenlasteks on nii keiser kui ka mõisnik ning raske on öelda, kumb neist on julmem ja jälestusväärsem.⁴⁹ Kuid julmuses süüdistatakse ka kasakaid, kes kõrvetavas kuumuses lasevad juua pigem hobustel kui vangidel.⁵⁰ Vahel kõlab mõni truualamlik hääl, kes totalitaarse riigi ideoloogiat järgides rõhutab, et "õiglane keiser ei tea midagi oma ametnikkude toorusest"⁵¹, ja arvab: "Toh-oo kurat, kui keiser teada saab, mis mõisnikud meiega siin teevad!"⁵²

Sakslasi kritiseerivad osutused on vene- või tsaarivastaste repliikidega võrreldes enamuses. Ka kolmandat olulist jõudu – kirikut – ei kirjeldata kuigi positiivselt, kuigi osa vanematest inimestest on veel agarad kirikuskäijad. Nagu Hindil ja Kärneril, on selleski romaanis antiklerikaalsed elemendid ülekaalus ja nõnda ei ole juhus, et kihelkonna praost, kes oli "kogu oma pika

⁴⁷ Vrd A. Hint, Tuuline rand, 1951, lk 282 ja A. Hint, Tuuline rand I, 1952, lk 361. Ainsaks muudatuseks on verbi ümberpaigutamine lause lõpus: "... mis oli käeulatuses".

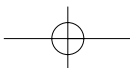
⁴⁸ E. Krusten, Noorte südamed I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954; E. Krusten, Noorte südamed II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956. Artiklis tsiteeritakse teist trükki, mis koondas mõlemad osad ühte köitesse: E. Krusten, Noorte südamed. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958.

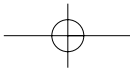
⁴⁹ Mõningad näited E. Krusteni "Noorte südamedest". Tsaarivalitsus on näiteks "julmuste ja vägivalda kogunimetus" (lk 13) ja Vene tsaar ise on metsik (lk 76), ning ülepea: "kõiges on süüdi tsaar oma tiivaalustega" (lk 147), järelikult loodetakse, et "Nikolai teine jääbki Nikolai viimaseks" (lk 152). Sakslaste iseloomustamine toimub enamasti kohaliku mõisniku, kellegi parun von Taube kaudu. Sellel tegelasel on oma "paruni uhkus" (lk 58), tema mure on "kindlustada endale tulevikuski kõik võimalused taolisteks julmusteks ja talurentide veelgi kõrgemale kruvimiseks" (lk 221) ning ta arvab, et "kõik halb ja kogu kurjus maailmas tuleb sellest, kui ori mõtlema hakkab" (lk 239). Üldiselt suvatseb too parun oma alluvatele sülitada "vastu silmi nagu vihane kass" (lk 101). Sülitamise motiiv paistab olevat üks Krusteni lemmikmotiive (nt lk 183, 198–199, 243). Siis on mõistetav ka alamate vastureaktsioon: "Et kogu viletsuse ja kurja juureks on mõisnik, selles arvamises olid kõik üksmeelsed" (lk 387). Ülepea on paruni puhul küsitav, kas "niisugusele võib anda inimese nime" (lk 132). Teatud loomalikkus on härra puhul kindlasti näha, nagu ilmneb ka järgnevast võrdlusest: "Jah, kogu me vilets elu kulub selleks, et härjad ja härrad nuumatud oleksid" (lk 78).

⁵⁰ E. Krusten, Noorte südamed, lk 639.

⁵¹ E. Krusten, Noorte südamed, lk 415.

⁵² E. Krusten, Noorte südamed, lk 442.

ametisoleku aja kirikukantslit täie südidusega rahva hurjutamiseks kasutanud”,⁵³ leitakse ühel päeval mõrvatuna.

Neist kohati plakatlikest kirjeldustest hoolimata ei saa öelda, et Krusteni romaan oleks ühekülgne või rakendaks mustvalget kujutamisi. Selles kontekstis on eriti huvitav vene mõisniku, uusriikka härra Babini kuju, kes seisab traditsioonilistest struktuuridest väljaspool ning kellel pole võimukolmnurgas maarahvas–mõisnik–tsaar selget positsiooni. Vahest tahtis Krusten selle kujuga rõhutada, et kõik polnudki nii selge, nagu meie seda tagantjärele kujutleme.

2.8. Aarne Rubeni romaan ”Volta annab kaeblikku vilet” ei pajata üksnes 1905. aasta revolutsioonist, kuid selle kaasamiseks siinsesse analüüsi on vähemalt kaks põhjust. Esiteks on see ainus romaan, kus otse pealkirjas manifesteeritakse seost 1905. aasta revolutsiooniliste sündmustega, sest Volta keldris toimunud koosolekut peetakse mõisate põletamise vallandanud sündmuseks.⁵⁴ Teine tegur, mis tõstab Rubeni romaani huviorbiiti, on ajaline distant. Poole sajandi möödudes kirjutab üks autor jälle sellel teemal ning toob varasemate teostega võrreldes sisse hoopis uue aspekti. Ruben ei rõhuta sotsiaal-majanduslikku arenguloogikat, rahvuspoliitilist aspekti ega ka vabadust, vaid tema romaan keskendub hoopis armastusele.

Romaani pealkiri on muidugi ainult postmodernistlik mäng, sest vabrikuledest edaspidi tekstis enam juttu ei tehta. Pealkiri osutab ajalisele raamile: romaan annab läbilõike XX sajandi esimese kolmandiku Eesti oludest. Seda tehakse peategelase Gustav Kalenderi eluloo kaudu, osalt tema pajatustena vennapojale, osalt autorikõnes (lk 161–281). Suurem osa tekstist on *mina*-vormis ning meenutab pisut Andrus Kivirähki Ivan Oravat. Ka siin fabuleerib keegi osavalt minevikuteemadel ja jutustab oma kangelastegudest; ka siin on tegelasteks hulgaliselt ajaloolisi isikuid, ka siin leidub huumorit ning kohati isegi absurdi. Viimast on tunduvalt rohkem kui näiteks Kivirähkil: Ruben kirjutab teadlikult dadaistlikku romaani, kirjeldades selle voolu tekkimist, dadaistlikus liikumises osalejaid jms.⁵⁵ Seda toonitatakse ka romaani punktita lõpulausega: ”...reeglite järgi peaks dadaistlik romaan lõpema poolelt”.⁵⁶

Kuidas on aga Rubeni romaanis nähtud revolutsiooni? 1905. aasta sündmuste kirjeldamisel on tegelikult kõik õilsad aated, sõjakad hoiakud ning poliitilised tõekspidamised, nagu me neid eelnevalt käsitletud romaanidest mäletame, enam-vähem kadunud või vähemalt tagaplaanile nihkunud. Palju tähtsam on armastus või Kalenderi kiindumus ühte või teise naisesse. Esimest korda näeb ta oma Eltsu mingil koosolekul⁵⁷ ning aastakümnete möödudes, pärast mitmeid seiklusi kohtab ta teda jälle romaani lõpus ning on rõõmus selle üle, et ”ma suutsin jutuajamise jooksul mainida oma naist. Elts oli siis lõpuks sisse staatutesse jõudnud.”⁵⁸ Revolutsiooni teema kerkib esile

⁵³ E. K r u s t e n, Noorte südamed, lk 310.

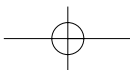
⁵⁴ Vt nt: K. J a a n s o n, Mis juhtus 1905. a. 11.(24.) detsembri öhtul Voltas? Katse rekonstrueerida minevikku. – Tuna 2005, nr 4, lk 35–51.

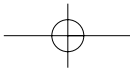
⁵⁵ A. R u b e n, Volta annab kaeblikku vilet. Tallinn: Tänapäev, 2001, lk 162, 190, 198, 203, 222–223, 294, 324.

⁵⁶ A. R u b e n, Volta annab kaeblikku vilet, lk 347.

⁵⁷ A. R u b e n, Volta annab kaeblikku vilet, lk 34.

⁵⁸ A. R u b e n, Volta annab kaeblikku vilet, lk 326. Kõik muu allutatakse armastusele:

ainult tagantjärele müstifikatsioonina. Kui peategelane naist jälitades liikumiskeeldu rikub ja vangi satub, kiidetakse teda tubliks revolutsioonivõitlejaks, sest ta jäi ju relvaga öises linnas vahele⁵⁹, ning kui ta mingi tüdruku pärast ühe mehe tapab ja seejärel tapmise eest vangilaagrisse saadetakse, proovib ta sealgi revolutsiooni hõlma alla pageda: "Ehkki mina olin sisuliselt kriminaal, hoidsin ikka ja alati poliitiliste poole. Ma ei hinganud kellelegi, et istun tapmise ja mitte ideede eest."⁶⁰

Revolutsioon on niisiis ainult viigileht ning vabrikuvile nostalgia tähistaja, mille alla mahub peategelase kogu elu: "Ja kus ma ka ei seigelnud," ütles Gustav, "missuguses ilmakaares millist vaeva ja viletsust ei näinud, Volta kaeblik vile oli ikka mul südame ligi."⁶¹ Et Volta vilel võiks olla mingi sümbolne tähendus näiteks revolutsiooniliste aadete näol, ei mängi siinkohal mingit rolli, sest neid peategelasel ei ole: "Inimesed ei ole iial võrdsed."⁶²

3.

Neid kuut (kaheksat) romaani kõrvutades võib täheldada, et 1905. aasta sündmusi kirjeldatakse neis väga erinevalt ja ühisosa on võrdlemisi väike. Puhtalt kirjandusloolistel kaalutlustel oleks ehk loogilisem või tulusam võrrelda iga kõnealust romaani tema kaasaja teostega, siis leiaks ühiseid pidepunkte arvatavasti rohkem. Siiski annab käesolev pikilõige võimaluse vaadelda, kuidas üks oluline ajaloooteema punktiirina läbi eesti kirjanduse ja romaanižanri kulgeb.

Esimene, mitte väga üllatav järeldus on see, et teema taandub ajalise distantsi kasvades: mida enam aega on 1905. aasta sündmustest möödunud, seda vähem leiame järelkajasid neist sündmustest ilukirjanduslikus loomingus. Kolmekümnendatel aastatel kirjutatud romaanides (Tammsaare, Kärner) on 1905. aasta revolutsioon tugevalt esiplaanil või isegi romaani põhiteema. Viiekümnendatel aastatel kirjutatud romaanides (Kangro, Hint, Krusten) on needsamad sündmused fookuses osaliselt, nende kõrval on hulk muid asju, mida autorid oluliseks peavad. XXI sajandi algul ilmunud romaanis marginaliseerub revolutsioonitemaatika täielikult, seda kasutatakse tegelikult üksnes ajaraami markeerimiseks. Niiviisi vaadeldes eristuvad kolm "vanuserühma": revolutsiooni kaasaegsed Tammsaare (snd 1878) ja Kärner (snd 1891), s.t inimesed, kes on sündmustele vahetult kaasa elanud – üks rohkem, teine vähem; revolutsioonijärgne põlvkond, kes kuulis 1905. aasta sündmustest arvatavasti oma vanematelt – nende hulka arvaksin 1910. aastal sündinud Hindi ja Kangro kõrval ka 1900. aastal sündinud Krusteni, kuigi pole välistatud, et viie ja poole aastasel poisil on neist sündmustest siiski omad mälestused; ja lõpuks Ruben (snd 1971), kes on lugenud 1905. aasta revolutsioonist ajalooramatutest ja vaevalt asjaosaliste jutte kuulnudki. Siiski hoiduksin sellisest jaotusest, sest tegelikult erinevad Tammsaare ja Kärneri teemad rohkem kui näiteks Krusteni ja Kärneri omad ning nagu alguses öel-

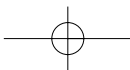
näiteks ei huvita peategelast Päevalehele poliitikast kirjutamine mitte põrmugi: "Mõtlesin hoopis sellest, kuidas kiiremini Eltsekesele "ära teha", tema ihu õrnustele ligi pääsedes" (lk 95); või "Armastuse pärast oleksin küll enamagi koorma selga võtnud" (lk 103).

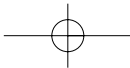
⁵⁹ A. R u b e n, Volta annab kaeblikku vilet, lk 50.

⁶⁰ A. R u b e n, Volta annab kaeblikku vilet, lk 150.

⁶¹ A. R u b e n, Volta annab kaeblikku vilet, lk 346.

⁶² A. R u b e n, Volta annab kaeblikku vilet, lk 39.

dud, pole siinse artikli vaatevinklist oluline see, kas keegi oli sündmuste pealtnägija.

Kui vaadalda neid romaane vastava autori kogu loomingu taustal, moodustuvad kolm hoopis teistsugust paari: Tammsaare ja Hint; Kärner ja Kangro; Krusten ja Ruben. Ja siis näeme, et romaanide vahel on ka sisulisi kattuvusi.

Peamine iseärasus esimese paari puhul on see, et nii Tammsaarel kui ka Hindil kujutab vaadeldav teos endast ainult üht köidet suuremast romaanist, kas pentaloogiast või tetraloogiast. See tähendab, et 1905. aasta revolutsioon on samuti ainult osa ulatuslikumast seostevõrgustikust. "Tõde ja õigus" hõlmab ajavahemiku u 1870–1930, "Tuulises rannas" jäävad revolutsioonisündmused esimese osa lõppu, romaani tegevus ulatub kuni 1939. aastani. Ja lõpuks: mõlemaid romaane on vaadeldud autori peateosena.

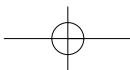
Kärner ja Kangro on mõlemad ka luuletajad, nende loomingust moodustab proosa ainult ühe osa. Seetõttu ei paigutu romaan suuremasse taustsüsteemi, vaid on kirjutatud selleks, et lahti mõtestada revolutsiooni tähendus. Ja on ootuspärane, et nii Kärner kui ka Kangro seostavad 1905. aasta sündmused Eesti iseseisvusega.

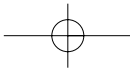
Krusteni ja Rubeni kokkuviiimine kolmandaks paariks tundub võib-olla meelevaldne, sest tegemist on erinevatesse põlvkondadesse kuuluvate kirjanikega; Krusteni "Noorte südameis" võiks ehk näha autori peateost, samas kui Rubeni kirjanikutöö alles jätkub, nii et tema romaani lõplik paikapanek oleks ennatlik. Siiski on ka neil teostel üks sarnasus: sõandan väita, et nende põhiteema polegi 1905. aasta revolutsioon. Krustenil on keskseks põlvkondade konflikt, mida kujutades on sisse toodud ka revolutsioonisündmused. Rubeni romaan aga keskendub ühe inimliku tegutsemisajendi – armastuse kujutamisele. Revolutsioonisündmused ja ajaloolised isikud on ainult küllid.

4.

Kui pöörduda tagasi alguses mainitud kolme keskse aspekti juurde ja vaadata, millele autorid 1905. aasta revolutsiooni kirjeldamisel põhirõhu on pannud, on pilt järgmine. A. H. Tammsaarele on kõige tähtsam vabadus ja totalitaarsusevastane paatos. "Tõe ja õiguse" teises versioonis on asjaomaseid arutlusi kärbitud, nii et kogupilt on pisut polariseeritum, kuid üldtendents jääb samaks. Kärneril on esiplaanil Eesti pinnal elavate rahvuste vastasseis. See on osaliselt ka Kangrol nõnda, kuigi esile kerkivad ka vabaduse või ihaldatava omariikluse motiivid. Hindi "Tuulises rannas" on kõige tähtsamad majanduslikud ja sotsiaalsed suhted, kusjuures romaani teises variandis hakkab domineerima puhtpoliitiline element. Krustenil on samuti majanduslik situatsioon esiplaanil, kuigi huvi keskmesse nihkub ka rahvusküsimus. Ruben astub oma teosega täielikult pakutud teemaderingist välja ning toob sisse uue aspekti: kõige tähtsam on siiski inimlik armastus, millele allutatakse vajadusel kõik muu.

Need järeldused ei ole eriti üllatavad ja tõestavad järjekordselt, et iga tekst on ühtlasi oma ajastu peegel. Analüüsitud romaane lugedes saame rohkem teada nende sündimisaja kui neis kujutatud epohhi kohta. Tammsaare romaan on – vähemalt esimeses variandis (1931) – sündinud ja publitseeri-

tud tsensuurivabal perioodil või pateetiliselt väljendudes: see on kirjutatud vabaduses ning käsitleb vabadust. Uus redaktsioon (1936) ilmus juba vaikel ajal ajal ehk järeltsensuuri perioodil. Seega pole ka välistatud, et romaani lühendamise võib olla tingitud üldisest kultuurisituatsioonist.⁶³ See uus situatsioon andis tublisti tunda Jaan Kärneri romaanis (1936–1937), mis on lausa Pätsi ülistus ja projitseerub Euroopa toonase natsionalismi taustale.⁶⁴ Bernard Kangro romaan (1950) on ilmunud aga eksilis, mis on teatud mõttes "tingitud" või sunduslik vabadus. Sellepärast rõhutatakse siin ka 1905. aasta sündmuste seost omariiklusega, mis oli romaani kirjutamise ajal katkenud. Aadu Hindi romaani (1951) loomise tingimused olid vastupidised: valitses ränk stalinlik tsensuur. Hindi väljapääs sellest dilemmast oli keskendumine majanduslikule aspektile ja teatud mõttes ka tagasipöördumine kriitilisse realismi, mis kokkuvõttes andis üsna loetava tulemuse. "Tuulise ranna" teist versiooni (1952), mis püüdis rahuldada poliitilist tellimust, võiks lugeda ebaõnnestunuks. Erni Krusteni romaan (1954–1956) on valminud pisut soodsamates tingimustes, kuigi tsensuur oli endiselt karm. Arne Rubeni romaan (2001) on sündinud jälle sõnavabaduse tingimustes ning kirjutatud suurelt ajaliselt distantilt. Kui kõik eelnevalt käsitletud romaanid tahtsid 1905. aasta revolutsiooni asjus oma sõna sekka öelda, siis Rubenil seda soovi ei olnud ning tema teksti võiks vaadelda vaba postmodernistliku mänguna. Aga pole välistatud ka teistsugune tõlgendus: kõige taga pole ei majanduslikud ega filosoofilised või rahvuslikud ajendid, vaid lihtsalt armastus. Ka sellise kontseptsiooni korral on ta nagu teisedki romaanid oma aja laps.

⁶³ Hoolimata käesolevast analüüsist, Helene Siimiskeri artiklist (märkus 10) ja Heino Puhvli järelsõnast (märkus 10) pole neid kaht versiooni veel ammendavalt võrreldud, eriti kui silmas pidada, et tegelikult on olemas ju veel rohkem erinevaid versioone: läti- ja saksa keelsed versioonid ei kattu täielikult eesti omaga, rääkimata sellest, et muid versioone, nt prantsuskeelset, pole mul veel õnnestunud kontrollida.

⁶⁴ Kärneri kummardus Pätsi ees oli arvatavasti üks põhjusi, miks romaan unustusse vajus. Ühe varem ja hiljemgi vasakpoolsena tuntud autori puhul ei teadnud ka nõukogude kirjandusteadus, mida sellega peale hakata, nii et mahavaikimine oli ainus lahendus nii kaua, kuni Päts oli *persona non grata*. Alles nõukogude aja lõpust leidsin viite selle romaani kohta, vt O. Kr u u s, Jaan Kärner. – Eesti Elu / Estonian Life 28. VI 1991.

